

Հ . Ն . ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ՏՈՒԹ . ՎԱԼՏԵՄԱՌ ՊԵԼԳ

(ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ)

Տոբթ . Վալտէմար Պէլք (D' Waldemar Belck) ծնած է 25 փետր . 1862-ին Տանցիկի մէջ, ուր իր երկրորդական կրթութիւնը աւարտած է 1880-ին : Հետեւած է Պերլինի համալսարանի բնական գիտութեանց դասընթացներուն եւ մասնաւորաբար ուսումնասիրած՝ տարրաբանութիւնը : Իր ուսանողութեան ատեն, Պերլինի համալսարանի աստուածաբանական բաժինը մրցում մը կը բանայ, նիւթ տալով «Մոնթանոսի ազանդէին ծագման պատճառները» : Մրցանակը կը շահի Պէլք : Այս պարագան, այսինքն՝ զուտ աստուածաբանական հարցի մը մէջ գիտութեանց ուսանողի մը պսակելը, մեծ դարմանք կը պատճառէ այն ատեն, եւ պսակաւորը քանի մը օրւան մէջ հանրածանօթ դէմք մը կը դառնայ Գերմանիոյ գիտական շրջանակներուն մէջ եւ մասնաւորաբար կը ծանօթանայ հռչակաւոր Ռուտովֆ Վիլխովին որ յետոյ Տոբթ . Պէլքի գիտական ասպարէզին ուղղութեան մէջ կունենայ վճռական դեր մը, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վերջ :

Իր այս վաղահաս համբաւը իսկոյն կուտայ գործնական արդիւնք : Նոյն տարւոյն մէջ իսկ (1883) հրաւէր կըստանայ մասնակցելու գիտական արշաւախումբի մը որ պաշտօն ունէր խուզարկելու հարաւային - արեւմտեան Աֆրիկէն : Արշաւախումբը ճամբայ կելլէ մայիսի սկիզբը եւ օգոստոսին կը հասնի Անկրա Բէքուէնա, ուր կը ցցւի գերմանական դրօշակը առաջին անգամ : Այս երկրախուզութեան ընթացքին, երկտասարդ գիտնականը ցոյց կուտայ մեծ կարողութիւն, նախաձեռնութեան հաղադիւտ ոգի եւ չարքաշութիւն :

Եւ սակայն Տոբթ . Պէլք իր գիտական արդէն ընդարձակ մշակումին յարմար դաշտ չի գտներ իրիտ նախնական այս երկրին մէջ : Կը վերադառնայ Գերմանիա՝ իր պաշտպանին Ռուտովֆ Վիլխովին բերելով եւրոպական թանգարաններուն համար իրիտ արժէքաւոր առարկայ մը՝ հոթէնթոթի մը կմախքը, որ ամենակատարեալ եւ ամենամարդկէրէք ծանօթ կմախքներուն ստաջինը կըլլայ : Գերմա-

նիտյ մէջ խկոյն գործ կը գտնէ Էլէքթրօլիթի գրութեամբ մեատղ-
ներ փոխակերպելու աշխատութեանց մէջ:

Յետոյ, Վէռնէր ֆոն Ջիմընս աշխարհահռչակ տան կողմէ կը
դրկւի Կովկաս, ուր այս գործարանը Քէտապէկի մէջ՝ կը բանեցնէր
Ռուսիոյ պղինձի հանքերուն ամենախոշորներէն մէկը: Հոս, Տոբթ.
Պէլքի պաշտօն տրւած էր Ջիմընսի Էլէքթրօլիթի գրութիւնը կը-
րարկել եւ հսկել կատարելիք փորձերուն:

Այս միջոցին է որ երախտագիտական զգացումէ մղւած՝ կը գրէ
Ռուտովֆ Վիռխովին թէ՝ որ եւ է ծառայութիւն կրնա՞ ընել, իրեն
օգտակար ըլլալու համար: Վիռխով կը խնդրէ հետաքրքրելի Կով-
կասի մէջ գտնւած նախապատմական գերեզմաններով: Պէլք կը խոս-
տանայ կատարել պեղումներ: 1888 յունիսին Քէտապէկ հասած էր
եւ չորս շաբաթ ետքը արդէն, բոլորովին դիպւածային կերպով, կը
գտնէր պոռնդի դարէն մնացած պատերազմիկի մը գերեզմանը, որուն
մէջ կար խիստ լաւ պահպանւած կմախք մը, պոռնդէ գեղեցիկ սուր
մը եւ դաշոյն մը դարձեալ պոռնդէ:

Պղինձի հանքերուն մօտաւոր եւ հեռւոր շրջակայքին մէջ, քիչ
ատենէն եւ իրարու ետեւէ, երեւան կը հանէ բազմաթիւ եւ մեծ մա-
սամբ ընդարձակ, նախապատմական գերեզմանատուններ հազարա-
ւոր դամբարաններ պարունակող, դրեթէ առանց բացառութեան ա-
մենքն ալ կերտւած քարակոփ սնդուկներէ: Այս արդիւնքէն քաջա-
ւերւած՝ Պէլք կը խնդրէ Վիռխովէն եւ Ջիմընսէն որ արտօնութիւն
տան հնութիւններու խուզարկութեամբ զբաղիլ միայն: Առաջարկը
կընդունւի խկոյն, եւ Պէլք, գերմանացի գործապետի մը հսկողու-
թեան տակ 20 - 30 գործաւորով, կը վարէ պեղումները: 1888 սեպտեմ-
բերէն մինչեւ 1890 մարտ, կը գտնեն այսպէս հարկւրաւոր գերեզ-
մաններ, որոնցմէ շատեր ուշագրաւ մեծութեամբ, մինչեւ 45 խոր.
մեթր ծաւալով: Սակայն, այս աշխատութիւնները վտանգէ գերծ-
չէին, որովհետեւ առանց արտօնութեան կատարւած այս կարգի պե-
ղումները խտորէն կը պատժէին ցարական կառավարութեան կող-
մէ: Անշուշտ, արտօնութիւն ստանալ ղեւրին էր. բայց, խնդիրը հոն
էր որ կառավարութիւնը տեղեկանալով կրնար դրաւել գտնւած ա-
ռարկաները, զորս սակայն Պէլք կողէր իր հայրենի կառավարու-
թեան սեփականացնել: Ասոր համար, պեղումները զաղտնի պահեց
եւ իր այս հայրենասիրական եռանդին շնորհիւ է որ այսօր Պերլինի
ազդագրական թանգարանը իր սրահներուն մէջ ունի Տոբթ. Պէլքի
երեւան հանած իրերէն ճոխ հաւաքածոյ մը:

Տոբթ. Պէլքի գտած գերեզմաններուն մէկ պզտիկ մասը շինւած

է քարէ դարուն առաջին շրջաններուն մէջ. մեծ մասամբ սակայն անոնք կը պատկանին բուն պոռնիկէ դարուն եւ մասնաւորապէս մէկ քառորդը՝ երկաթի. դարու ամենահին շրջանին: Հետեւաբար, անոնք դորձը նկատւած են Քրիստոսէ առաջ 3000 եւ 1000 թւականներուն մէջ գտնուող ժամանակամիջոցին ապրող մարդերու: Անոնց մէջէն գտնւած առարկաներէն գտնելով՝ այս մարդիկը ունեցած են ինքնատիպ եւ մեծապէս զարգացած մշակոյթ մը որ, ամէն պարագայի մէջ, ոչ մէկ նմանութիւն կը ներկայացնէ բարեւոնեան եւ ասորական քաղաքակրթութեան հետ: Այս առարկաներուն մէջ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է դուռ անագէ շինւած ասպարանջան մը եւ սքանչելիօրէն քանդակւած դօտիի մետաղներ պոռնիկէ կերտւած, որոնցմէ այդ կողմերը շատ գտնւած են. կերելի թէ հոն բնակող հին ժողովուրդները մասնաւոր ճաշակ մը ունէին այս տեսակ առարկաներու: յետոյ, սովորականէն շատ պղտիկ անհամար մարդարիտներ, ուլունքներ անքիւմոնէ շինւած: Ու ըսել թէ՝ անթիմօնը մետաղ մըն է, որ մինչեւ այն ատեն տիրող կարծիքին համեմատ, Քրիստոսէ ետք ժ.ն. դարուն միայն գտնւած է:

Ձեռք բերւած այս արդիւնքին ի տես, Տոքթ. Պէլք սա հարցումը կուղղէ ինքզինքին, բնականաբար. «Որո՞նք եղած են այս բոլոր, անոնց բացառութեան սիրուն եւ վայելչաձեւ առարկաները շինողները. ո՞ր աղբին պատկանած են անոնք»: Նախ՝ կենթադրէ թէ ասանկ առաջնակարգ քաղաքակրթութիւն մը ունեցող մարդիկը կրնային միայն ըլլալ արդի Հայոց նախահայրերը, որոնց համար Մովսէս Սոբոնացի կրտէ թէ Բէլի եւ Նեմրուտի օրով Հայաստան զաղթած են: Այս վարկածը Տոքթ. Պէլք կորոշէ լուծել պեղումները կեդրոնացնելով Հայոց ամենահին բնագաւառին մէջ, այսինքն՝ Երեւանի շրջակայքը եւ Վանայ ծովուն եզերքը: 1891-ի ապրիլի վերջը կը մեկնի ուրեմն Քէտապէկէն, հնախուզական մեծ արշաւանք մը ընելու ուսական եւ թրքական Հայաստանի մէջ միանգամայն: Հող, նախապատմական զերեզմաններ չդռնեցան. բայց, եթէ նոյնիսկ գտնւած ալ ըլլային, դարձեալ քիչ առաջւան հարցումին պատասխանւած պիտի չըլլար: Որովհետեւ, անդլիացի նշանաւոր սեպագիր արձանագրութեանց մասնագէտ Փրոֆ. Սէյս առաջին անգամ 1887-ին յաջողած էր արդէն կարգաւ եւ թարգմանել Հայաստանի մէջ գտնւած բազմաթիւ սեպագիր արձանագրութիւններ եւ սա եզրակացութեան յանդած թէ՝ հակառակ իրենց աւանդութեան եւ պատմագիրներու վկայութեան, Հայերը չէին կրնար Ն. Ք. 640 թւականէն առաջ Հայաստան զաղթած ըլլալ:

Տոքթ. Պէլք ինք ալ հանդիպած էր շատ մը սեպածեւ արձանագրութեանց, բայց չէր գիտեր տակաւին զանոնք կարգալ: Ուստի, դրեց Պերլին, գիտնալու համար թէ Հայաստանի բոլոր արձանագրութիւնները ծանօթ էին գիտական աշխարհին: Այս հարցումին հաստատական պատասխան տրեցաւ: Հակառակ այս տեղեկութեան, Տոքթ. Պէլք զարմանալի նախադրացումով մը, կօրինակէ դարձեալ իր հանդիպած սեպագիր արձանագրութեանց մեծ մասը ու Պերլին վերադարձին, զարմանքով կը տեսնուի որ իր ընդօրինակածներուն մէջ 33-ի չափ բոլորովին նոր արձանագրութիւններ կային:

Այս վերջին ճամբորդութեան մէջ է դարձեալ, որ Տոքթ. Պէլքի ուշադրութիւնը կը գրաւէ պարագայ մը որ յետոյ մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ: 1891 հոկտեմբերի վերջերը երբ իր ուղեւորութեան միջոցին Պիթլիսէն անցնելով Մուշ կերթար, յանկարծ, իր առջեւ կը գտնէ Վանայ ծովը, կը դիտէ թէ, մինչեւ այն ատեն ընդունւած կարծիքին հակառակ, ճիշդ չէր կրնար ըլլալ որ Քսենոփոն իր տասը հազար զինուորներուն հետ բրած նահանջին ատեն, Տոքթ. Պէլքի հետեւած ճամբէն անցած ըլլար: Սա պատճառով որ Յոյներն ալ հանդիպած պիտի ըլլային Վանայ մեծ լիճին, եւ այս պարագային անկարելի է որ Քսենոփոն զայն յիշատակած չըլլար Անապատիսին մէջ:

Ահա այսպէս է որ Տոքթ. Պէլք իր գիտական գործունէութեան տւաւ բոլորովին տարրեր ուղղութիւն մը: Արդարեւ, այս թւականէն սկսեալ, Կովկասի նախապատմական շրջանի պատմութիւնը ուսումնասիրելով եւ հոն պեղումներ կատարելով հանդերձ՝ սկսաւ զբաղիլ Հայաստանի պատմութեամբ եւ հետեւաբար մեր հայրենիքին մէջ գտնւած սեպածեւ արձանագրութեանց խուզարկութեամբ, ինչպէս նաեւ Կիրոսի արչաւանքներուն եւ տասը հազար Յոյներու նահանջին ուսումնասիրութեամբ:

Դժբախտաբար, Տոքթ. Պէլք կըստիպուի Գերմանիա վերադառնալ 1891-ի վերջերը: Ատեն մը հոն քիմիական գործարանի մը մէջ որպէս տնօրէն պաշտօնավարելէ ետք, կանցնի Անգլիա, ուր իրբեւ ճարտարագէտ խորհրդական հրաւիրւած էր պաշտօնի, Նորթուիչի մէջ գրունող աշխարհածանօթ տան Brunner, Nord et Co անուն բնկերութեան մէջ, ուր կը մնայ մինչեւ 1898-ի դարունը:

Այս շրջանին, մերթ առանձին, մերթ Փրոֆ. Լէմանի աշխատակցութեամբ, բաղմաթիւ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է Հայաստանի մէջ գտնուող սեպածեւ արձանագրութեանց մասին, որոնց հեղինակ ընդունած է Խալտերը, այսինքն՝ այն ժողովուրդը որ կը բնակէր Հայաստանի մէջ, Հայերը հոն չղաղթած: Հայաստանի

Հին պատմութեան համար դերադանց կարեւորութիւն ունեցող այս ուսումնասիրութիւնները հրատարակած են Գերման Արեւելեան երկիրներու Ընկերութեան հանդէսին, Աստրաքանութեան Հանդէսին մէջ, եւայլն, եւ մասնաւորաբար Ազգագրական Հանդէսին մէջ, ինչպէս նաեւ Պերլինի Մարդաբանական, Ազգագրական եւ Հնագոյն Պատմութեան Ընկերութեան Տեղեկագրութեանց մէջ :

Տօբ . Պէլֆ եւ Փրոֆ . Լէման սա եղբակացութեան կը յանդին, թէ Հայաստանի մէջ մեթոտաւոր կերպով դիտական խուզարկութիւններ ընելով շատ հաւանական էր որ կարելի պիտի ըլլար նոր արձանագրութիւններ գտնել : Արդէն, իր մինչեւ այն ատեն ըրած ճամբորդութեանց ընթացքին, տեղացիներէ եւ մասնաւորաբար հայ գիւղացիներէ առած տեղեկութիւններէն եղբակացուցած էր, թէ տակաւին երեսունի չափ ուրիշ սեպածեւ արձանագրութիւններ կային : Բայց, Տօբ . Պէլֆ զանց առած էր զանոնք, երկու պատճառով, որովհետեւ իրեն ըսած էր թէ՝ այս կարգի բոլոր արձանագրութիւնները ծանօթ էին արդէն . երկրորդ՝ որովհետեւ անոնց գտնւած տեղերը իր հետեւած ուղեգրիծէն շատ հեռու էին :

Ռուտով Վիոխով ալ Տօբ . Պէլֆի եւ Փրոֆ . Լէմանի կարծիքէն էր . այս նոր ճամբորդութիւնը օգտակար կը նկատէր : Գիտութեան բարեկամներէ եւ մասնաւորաբար Պերլինի եւ Կէօթինկընի աւագեմիներէն, ինչպէս նաեւ արտաքին գործոց եւ հանրային կրթութեան նախարարութիւններէն նպաստ հաւաքեցաւ այնպէս որ քիչ ատենուան մէջ 30 հազար ռսկի մասքի պատկառելի դոմար մը : Սակայն, կարելի չեղաւ արշաւանքին ձեռնարկել անմիջապէս, որովհետեւ հայկական ջարդերը նոր աւարտած էին եւ Համիտի կառավարութիւնը չէր փափաքեր որ դէպքերը առարկայականորէն դիտող եւրոպացի վկաներ պատէին արեւելեան դաւառները : Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան միջամտութեան վրա, արտօնութիւնը տրեցաւ, վերջապէս, 1898-ին, եւ նոյն տարւոյ ապրիլին կարաւանը ճամբայ ելաւ, ուղեգրիծ ունենալով միջին Կովկասը, ռուսական Հայաստանը, պարսկական Հայաստանը, Ուրմիոյ լճին արեւելեան կողմը գտնւող դաւառները եւ, վերջապէս, Թրքահայաստանի ամենամեծ մասը, ինչպէս նաեւ հիւսիսային Միջագետքը մինչեւ Նինուէ, Քալաի եւ Արբելա : Տօբ . Լէման, առողջական եւ ուրիշ պատճառներով, իր ճամբորդութիւնը ընդհատելու ստիպեցաւ եւ վերադարձաւ Գերմանիա, այնպէս որ 1899 յուլիսէն սկսեալ, Տօբ . Պէլֆ առանձին շարունակեց իր խուզարկութիւնները մինչեւ նոյն տարւոյ վերջ : Ինքը մինակ, քսան ամսան մէջ, ձիով 25 հազար քիլոմետր ճամբայ կրտ-

րած է, պրպտելով և և նօթագրելով հանգիպած բոլոր յիշատակարաններն ու արձանագրութիւնները :

Այս հետախուզութեանց արդիւնքը կատարելապէս եւ ամէն տեսակէտով գոհացուցիչ եղած է : Մինչեւ այն ատեն ծանօթ խալտեան սեպածեւ արձանագրութիւններուն գրեթէ կրկին թւով նոր արձանագրութիւններ երեւան բերած է, Վանի մօտ, Թովրաք Քալէ գլխաւոր խալտեան մեծ տաճարը երեւան հանած եւ հոն շատ արժէքաւոր դիւտեր ըրած : Վան քաղաքի հաբաւային արեւմտեան կողմը գիւղածով գտած է գերեզմանոց մը զոր պեղելէ ետք, տեսած է որ բուն քարէ դարուն կը պատկանի և շատ ճիշտ առարկաներ կը պարունակէ : Գտնւած այս առարկաներուն մասին Պոլսոյ Թանգարանին հետ կատարելիք բանակցութեանց ելքին չսպասած՝ Տոքթ. Պէլք տասներկուքի չափ սեպածեւ արձանագրութիւններ հաւաքելով՝ կը զրկէ Պոլիս : Յետոյ, Թանգարանի տնօրէն հանրածանօթ Համալի պէյի հետ ճարտարօրէն կը վարէ բանակցութիւնները. արձանագրութիւնները կը ներկէ Պոլսոյ Թանգարանին. բայց, անոնց փոխարէն, մնացած բոլոր առարկաները, 45 մեծ սնտուկի մէջ զնելով, կը զրկէ Գերմանիա, ուր այսօր անոնց կէսը Պերլինի Մերձաւոր Արեւելքի Թանգարանին, միւս կէսն ալ Ազգադրական Թանգարանին զարդերը կը կազմեն :

Այս միջոցին, «Նահանջ Բիւրոց»-ը կըսկսի Տոքթ. Պէլքի մտասեւեռումը դառնալ. վարանումը փարատելու համար, քայլ տու քայլ կը հետեւի Քսենոփոնի ուղեգծին, Մեծ Զապ գետէն մինչեւ Տրապիզոն : Դժարութիւնները բազմաթիւ էին անանկ երկրի մը մէջ ուր փոխադրութեան միջոցներ կը պակսէին և սաստիկ ձմեռ կը տիրէր : Այսպէս՝ Մուշի դաշտին մէջ երկու ամբողջ օր կըստալու երկուքէն չորս մեթր բարձրութեամբ ձիւնի մէջէն ճամբայ բանալ՝ 180 դործաւոր աշխատեցնելով ճիշդ այնպէս, ինչպէս ըրած էին ժամանակին նահանջող Յոյները : Այս աշխատութեան շնորհիւ օրական տասը ժամ քալելով, արշաւախումբը 15 քիլոմետր միայն կըցած էր յառաջանալ, մինչդեռ Քսենոփոն կը գրէ թէ՝ 5 պարսկական փարսախ (մօտ 30 քիլոմետր) յառաջացած է օրը 5 - 6 ժամ քալելով : Ու տակաւին Քսենոփոն չըսեր թէ՝ ձիւները բաց վանելու համար թի կամ ուրիշ դործիքներ գործածած է : Եթէ ոչ, զարմանալի է որ քառապատիկ հռաւորութեամբ ճամբայ կտրած ըլլայ. պէտք չէ մոռնալ որ Յոյները շատ աւելի բազմաթիւ էին քան Տոքթ. Պէլքի փոքր արշաւախումբը, հակառակ իր տրամադրութեան տակ զտնւոյ երկու հարիւրի չափ բանւորներուն :

Մասնաւորաբար մեծ դոհունակութիւն կունենայ Տոքթ. Պէլք, Երեւան հանելով Հայոց Թագաւորանիստ հռչակաւոր քաղաքին՝ Տիգրանակերտի բուն տեղը: Ճամբորդութեան չսկսած՝ ան համբաւաւոր աշխարհադիր Հայնուիյհ Քիւրլոթի հարցուցած էր թէ՛ այս քաղաքին տեղը ճշգեղու համար հա՞րկ է քննութիւն կատարել: Տիգրանահռչակ դերմանացին պատասխանած էր որ ի դո՛ւր աշխատած պիտի ըլլայ, քանի որ Էդւարդ Զախաու Հայոց մայրաքաղաքին բուն տեղը վերջնականապէս ճշգած էր արդէն եւ հաստատած, որ անոր աւերակները կը գտնին Թէլ էրմէն, հիւսիսային Միջագետքի մէջ: Բայց, Զախաուի ուսումնասիրութիւնը տեղւոյն վրա իսկ հակակշռի ենթարկելով՝ Տոքթ. Պէլք անոր եզրակացութիւնները բացարձակապէս սխալ կը գտնէ եւ կը կարծէ, թէ Տիգրանակերտի բուն տեղը Տիարպէքիւրի բարձրաւանդակի վրա միայն կրնար գտնուիլ եւ թէ՛ այսօրւան Մուֆարդլին քաղաքն է որ կրնար ըլլալ հին Տիգրանակերտը: Փրոֆ. Լէման ալ նախապէս համակարծիք եղած էր Քիւրլոթի եւ Զախաուի, բայց Տոքթ. Պէլքի պէս ան ալ տեղւոյն վրա քննելով հարցը, համոզւած էր ի վերջոյ թէ Մուֆարդլինը, արդարեւ, հին Տիգրանակերտն էր:

Աւելի վերջ, Կադաղովկիոյ մէջ կը գտնէ սեպածեւ նոր արձանադրութիւններ եւ ձեռք կը բերէ անտիկալ արդիւնքներ: Այսպէս, օրինակի համար, Պսղպ Քէօյի մէջ կատարած իր գննութիւններն էին որ մղեցին Հուէօ Վինքլէսը պեղումներ ընելու այս երկրամասին մէջ եւ գտնելու հիթիթ Թագաւորներու դիւանատունը եւ բազմաթիւ վաւերադրեր:

Տոքթ. Պէլքի ուղեւորութեանց բոլոր արդիւնքները հրատարակւած են բազմաթիւ հանդէսներու եւ պարբերականներու մէջ, ինչպէս Պերլինի եւ Կէօթինկէնի ակադեմիաներու ատենադրութեանց, Համպուրկի Աշխարհագրական Ընկերութեան, Գերման Ազգագրական Հանդէսին, Պերլինի Մարդաբանական, Ազգագրական եւ Հնադոյն Պատմութեան Ընկերութեան հանդէսին, Աստուածաբանութեան Հանդէսին, Գերման Մերձաւոր Արեւելքի Ընկերութեան հանդէսին, Վիեննայի Հանդէս Ամսօրեայի եւ ուրիշ հրատարակութեանց մէջ: Ու սակաւին չենք յիշեր գերման այն մեծ օրաթերթերը, Պերլինէր Նապիոնալ Յայթունկ, Ֆրանկֆուրթեր Յայթունկ, Տանցիկէր Յայթունկ, Էն., որոնց մէջ գրած է առաւել կամ նւազ դիտական գրոշմ կրող բազմաթիւ յօդածներ, մասնաւորաբար հայկական հարցին ու հայ ժողովուրդին մասին:

Նմանապէս, կատարած է բազմաթիւ բանախօսութիւններ հայ ժո-

դժուրդին եւ հայկական խնդրին մասին, մասնաւորաբար պատերազմի ատեն ու ղինադարէն ետք: Այդ միջոցին, եթէ Հայերու հետ շփում ունեցած ըլլար, անդին ծառայութիւններ կրնար մատուցանել մեր ազգին: Մեր մէջ ղինք ճանչցողները հազիւ քանի մը տասնակ հոգի են: Պատերազմէն ետք զրեցի Ալգ. Պատուիրակութեան նախագահին, որպէսզի, եթէ հարկ կը տեսնեն, օգտւին Տոքթ. Պէլքի փորձառութենէն եւ հմտութենէն. բայց, պատասխան չտալոյ: Դարձեալ, յայտնի չէ, թէ ի՞նչ հետեւանք տրեցաւ այն երկու տեղեկագիրներուն (*),՝ զորս Հայաստանի Հանրապետութեան Պերլինի դիւանագիտական ներկայացուցիչ, Տոքթ. Կրէնֆիլտի խնդրանքին վրա գրած եւ անոր միջոցաւ ղրկւած էին Փարիզ, Ալգային Պատուիրակութեան, 1919 սեպտ. եւ 1921 մայիսին:

Այս տեղակազիրներուն առաջինը նպատակ ունէր ցոյց տալու կազմակերպման Մեծ Հայաստանի սահմանադներու որոշման ատեն ուշադրութեան անուելիք կէտերը, որպէսզի սահմանադժուր երկրին տնտեսական եւ ռազմագիտական պահանջումներուն համեմատ տեղի ունենայ: Երկրորդ տեղեկագիրը ուրազիմ մըն է որ իր մէջ կը պարունակէ թանկագին ցուցմունքներ Հայաստանի մէջ հիմնելիք ճարտարաբետական ձեռնարկներուն եւ անոնց դործադրութեան համար անհրաժեշտ եղող ելմտական միջոցներուն մասին: Հոն կը տեսնենք նաեւ զուտ թէքնիք դիտողութիւններ եւ թելադրութիւններ հանքարանական, ելեկտրագիտական եւ ուրիշ զուտ արհեստագիտական խնդիրներու վրա, որոնք քննւած են հիմ ունենալով իր իսկ Հայաստանի հոգին մէջ կատարած խորունկ ուսումնասիրութիւնները:

Տոքթ. Պէլքի անտիպ երկերուն մէջ կան շատ արժէքաւոր դործեր: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է մօլտաւորապէս հաղար էջէ բաղկացած ձեռագիր մը «Նահանջ Բիւրոց»-ի մասին, որուն մէջ Տոքթ. Պէլք կապացուցանէ, թէ Անապատիսը Քսենոփոնի հեղինակութիւնը չէ, այլ գործն է անծանօթ մատենաքաղի մը որ զայն պատրաստելու համար օգտագործած է վեցի չափ տետրակներ զանազան հեղինակներէ գրւած: Ուշագրաւ գործ մըն է նաեւ այն ընդարձակ մենագրութիւնը՝ զոր ներած է Տիգրանակերտի: Կան նաեւ բազմաթիւ եւ նոյնքան ընդարձակ գրութիւններ ասորական, խալտեան, հայկական եւ վրացական պատմութեան վերաբերեալ նիւթերու մասին:

*) Այս տեղեկագիրները անշուշտ պահւած կը մնան Ալգային Պատուիրակութեան արխիւներուն մէջ:

Անդուգական հայասէր մըն էր Տոբ. Պէլֆ: Անոր հայասիրութիւնը խորունկ համոզման մը արդիւնքն էր. աղբիւրը այն յարգանքն է զոր կը տածէր մեր ցեղին վերաբերմամբ, խորապէս ուսումնասիրած ըլլալէ ետք անոր պատմութիւնը, գրականութիւնը եւ մայրենի երկրին մէջ կանգնած փառայեղ յիշատակարանները: Մասնաւոր հիացում մը ունէր մեր ցեղին տոկուն խառնածքին, աննկուն կամքին համար եւ, մանաւոր, այն անսոգիւտ յատկութիւններուն՝ զորս հայ զեղջուկին քով գտած է իր Հայաստան ճամբորդութեանց ընթացքին այցելած հարիւրաւոր հայ զիւղերուն մէջ: Ամէն հայ որ Ծրանքֆորթէն անցնելու պատահութիւն ունեցած է, այցելած է իրեն իմ յանձնարարութեանս վրա եւ ամենասիրալիք ընդունելութիւն գտած: «Աստղնականութիւնը հայ զեղջուկէն եւ հայ քաղաքացիէն սորված եմ», կը կրկնէր յաճախ:

Փարիզ, 1936.

